

А.Е. Адишева^{1*}, Мехмет Өлмез²

¹Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Стамбул университеті, Түркия, Стамбул қ.

*e-mail: almaseb2@gmail.com

АНТРОПОМОРФТЫҚ МЕТАФОРАНЫҢ ТАНЫМДЫҚ МОДЕЛІ

Бұл мақалада метафоралар мен антропоморфтық метафоралар терминдерінің теориялық түсінігі мен қызметі қарастырылған. Метафора табиғаты мен оның көркемдік-бейнелілік болмысы анықталды. Автор бірқатар ғылымдар саласындағы метафораның болмысы мен мән-маңызына арналған ғылыми ізденістерге сүйене отырып, концептуалды метафора теориясы бойынша жан-жақты зерттеу жүргізді. Қазіргі тіл біліміндегі әртүрлі метафоралардың түрлі нұсқаларын айқындауға арналған көптеген ғылыми зерттеулер көрсетілген.

Қоршаған әлемді номинациялау мен үлгілеуде антропометрикалық принципке тән ерекшеліктер талданады. Ойлау және ассоциация құралы ретіндегі метафораның ғылыми ізденістердегі орны тұжырымдалады. Объективті шындықтың объектілері мен құбылыстары адам формалары мен қасиеттерімен ассоциативті байланыста болатын антропоморфты метафораның маңызы анықталды. Талдау нәтижесінде антропоморфтық метафорада адамның физиологиялық қасиеттері, соматикалық белгілері, психикалық қасиеттері топтастырылатыны көрсетіледі. Зерттеудің жаңашылдығы осы уақытқа дейін мәдени концептінің антропоморфтық белгілерінің егжей-тегжейлі жіктелуі болмағанында. Оның ішінде қоршаған орта, табиғат нысандарына атау беру немесе сипаттау антропоморфтық метафора арқылы жүзеге асырылғанда халықтың дүниетанымы тілі арқылы бейнелетінін көрсетеді. Адам сыртқы әлемнің бейнесін қалыптастырып, оның концептісін түзеді, антропоморфтық метафоралар арқылы тілде бейнелейді.

Түйін сөздер: метафора, антропоэктілік, антропоморфты номинация, антропоморфты метафора, антропоморфизм, антропоэктік көзқарас.

A.A. Adisheva^{1*}, Mehmet Olmez²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²Istanbul University, Turkey, Istanbul

*e-mail: almaseb2@gmail.com

Cognitive model of anthropomorphous metaphor

This article discusses the theoretical concept and function of the terms metaphors and anthropomorphic metaphors. The nature of the metaphor and its artistic and figurative existence were determined. The author conducted a comprehensive study on the theory of conceptual metaphor, based on scientific research in the field of a number of sciences devoted to the existence and essence of metaphor. Many scientific studies devoted to the identification of various variants of various metaphors in modern linguistics are shown.

The features inherent in the anthropometric principle in the nomination and modeling of the surrounding world are analyzed. The place of metaphor as a means of thinking and association in scientific research is formulated. The meaning of an anthropomorphic metaphor in which objects and phenomena of objective reality are in associative connection with the forms and properties of a person is determined. As a result of the analysis, it is shown that the physiological properties of a person, somatic symptoms, mental properties are grouped in the anthropomorphic metaphor. The novelty of the study shows that until now there has not been a detailed classification of anthropomorphic features of the cultural concept. The study shows that when naming or describing the environment, natural objects through an anthropomorphic metaphor, the worldview of the people is represented through language. A person forms a picture of the external world, creates its concept, and it is represented in the language through anthropomorphic metaphors.

Key words: metaphor, anthropocentrism, anthropomorphic nomination, anthropomorphic metaphor, anthropomorphism, anthropocentric approach.

А.Е. Адишева^{1*}, Мехмет Өлмес²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Стамбульский университет, Турция, г. Стамбул

*e-mail: almaseb2@gmail.com

Когнитивная модель антропоморфной метафоры

В данной статье рассматриваются теоретическое понятие и функция терминов метафор и антропоморфных метафор. Определялась природа метафоры и ее художественно-образное бытие. Автор провел комплексное исследование по теории концептуальной метафоры, опираясь на научные изыскания в области ряда наук, посвященные бытию и сущности метафоры. Показано множество научных исследований, посвященных выявлению различных вариантов различных метафор в современном языкознании.

Анализируются особенности, присущие антропометрическому принципу в номинации и моделировании окружающего мира. Формулируется место метафоры как средства мышления и ассоциации в научных изысканиях. Определено значение антропоморфной метафоры, в которой объекты и явления объективной реальности находятся в ассоциативной связи с формами и свойствами человека. В результате анализа показано, что в антропоморфной метафоре сгруппированы физиологические свойства человека, соматические симптомы, психические свойства. Новизна исследования показывает, что до сих пор не существовало подробной классификации антропоморфных признаков культурного концепта. Исследование показывает, что при наименовании или описании окружающей среды, природных объектов через антропоморфную метафору мировоззрение народа репрезентируется через язык. Человек формирует картину внешнего мира, создает его концепцию, которая репрезентируется в языке через антропоморфные метафоры.

Ключевые слова: метафора, антропоцентризм, антропоморфная номинация, антропоморфная метафора, антропоморфизм, антропоцентрический подход.

Кіріспе

Адамзаттың қоршаған дүниені тануында, оны тіл арқылы бейнелеуінде метафораның атқаратын қызметі ерекше. Ежелгі грек философы Аристотель атап көрсеткендей, «Метафора табиғатында жұмбақтылық бар». Демек, бүгінгі таңда заттар мен құбылыстардың атауларын, ерекшеліктері мен қасиеттерін беймәлім заттар мен құбылыстарға ауыстырып қолданудың лингвистикалық тәсілі саналатын метафораға деген қызығушылықтың күрт артқаны баршаға белгілі. Когнитивті лингвистика саласындағы зерттеулерге сәйкес, метафоризация – бұл ойлаудың табиғи процесі, ал антропоморфты белгілерді қолдану – бұл процестің салдары болып табылады.

Өз кезегінде метафоралардың ішінде антропоморфты метафора ерекше орын алады. Антропоморфты метафора тіл білімінде маңызды функцияны жүзеге асырып, адамның сезімдері мен ішкі әлемін, оның сыртқы әлемді қабылдауы мен хабардарлығын, яғни адамның дүниетанымын көрсетеді, негізінен әлемнің ұлттық тілдік бейнесінің ерекшеліктерін анықтайды.

Зерттеудің материалдары мен әдістері

Дүниенің тілдік бейнесін танып білу мен оны түсіндірудегі жаңа көзқарас, тың ойлардың белең алуымен байланысты мақалада ғылымдағы белгілі салыстырмалы-құрылымдық, салыстырмалы-тарихи, салыстырмалы-географиялық, жүйелік-құрылымдық, сондай-ақ сараптамалық және логикалық талдау әдістері қолданылды.

Жүйелілік-құрылымдық тәсіл арқылы метафоралар мәселесі тіл білімінің маңызды бір бөлігі ретінде қарастырылды.

Салыстырмалы-құрылымдық тәсілі арқылы метафоралар мәселесін зерттеудегі әлемдік тәжірибеге талдау жасалып, оның отандық ғылымдағы орны анықталды.

Сараптамалық және логикалық тәсілдерге сүйену отандық және шетелдік ғылыми әдебиеттердегі антропоморфты метафора ұғымы, оның тіл ғылымы саласындағы зерттелу деңгейі турасындағы көзқарастар мен тұжырымдарға ерекше көңіл бөліп, оның ықпалын терең түсінуге көмектеседі.

Бұл тәсілдер құбылыстар мен заттардың ұқсастық белгілері негізінде астарлы мағынада

қолданылу негізі ретіндегі антропоморфты метафораға қатысты көкейтесті мәселелерді тұжырымдап көрсетуге мүмкіндік берді.

Әдебиеттерге шолу

Метафора терминінің теориялық ұғымын, қызметін, түрлерін зерттеу, оның көркемдік ойлаудың құрамдас бөлігі ретіндегі орнын тұжырымдау көптеген ғылыми зерттеулердің нысанына айналды. Адам дүниетанымын бейнелеудің бір құралы болып табылатын метафора ұғымының әр түрлі қырлары тұжырымдалған Макс Блэк, Дж. Лакофф пен М. Джонсон, Н.Д. Арутюнова, А.П. Чудинов, Ю.И. Левин, Т.В. Плеханова, З.И. Резанова, Н.И. Маругина, Ю.И. Клименова, Г.Н. Скляревская және т.б. ресейлік және шетелдік зерттеушілердің ғылыми-зерттеу еңбектері құнды саналады. Сонымен қатар, В.Н. Телия, Е.Е. Юрков тәрізді лингвист ғалымдар өз еңбектерінде метафораны лингвомәдени құрал немесе лингвомәдени құбылыс ретінде зерттеумен айналысуда. Д. Дэвидсон болса метафораны әр түрлі символдар, тілдер және тіпті ұтымдылық түрлері арасындағы интерпретациялық көпір сипатында қарастырады. Когнитивтік лингвистикада метафора шындықты концептуализациялаудың негізгі когнитивті механизмдердің бірі ретінде қарастырылады. Ғылыми дискурстағы метафоралық модельдеу мәселелеріне Н.А. Мишанкина, З.И. Резанова, В.В. Петрова, А.Д. Плисецкая, Н.Н. Бородулина, В.В. Овсянникова және т.б. ғалымдардың зерттеу еңбектері арналған.

Отандық зерттеушілер: Б. Хасанов, Г. Зайсанбаева, А. Сыбанбаева, Б. Қасым, С.Е. Кәрібаева және т.б. ғылыми жұмыстарының нәтижелері бұл саладағы маңызды еңбектердің қатарына жатады.

Нәтижелер мен талқылау

Метафора – сан қырлы, мазмұны да, табиғаты да күрделі мәселе. Метафора түсінігі сонау Аристотель заманынан бастау алады. Ол ежелгі дәуірден бастап стилистикалық және көркемдік әдіс ретінде қарастырылып, дүниенің тілдік бейнесін көркем танып білу мен оны түсіндірудегі жаңа көзқарас, тың ойларды түсіндірудің маңызды құралы ретінде қолданылуда.

Жаһандану, түрлі мәдениеттер үндестігі әлемінде әр түрлі ғылымдардың диалогтары мен өзара әрекеттестігі ерекше маңызға

ие болуда. Осыған байланысты біздің заманымызда метафора ұғымының өзектілігі артуда. Айта кетерлік жайт, көптеген зерттеулер жүргізілгенімен, метафораның бірыңғай анықтамасы негізделмеді.

Лингвистикалық, әдебиеттану терминдері сөздіктерінде метафораға төмендегідей түсініктер беріледі. Мәселен, «Тіл білімі сөздігінде»: «Метафора – (грек. *metaphora* – ауыстыру) троптың бір түрі, ұқсастық, сәйкестік және т.б. негізінде сөздер мен сөз орамдарының ауыспалы мағынада қолданылуы» (Тіл білімі сөздігі, 1988: 220) деген анықтама берілсе, ал Н.В. Ярцеваның редакциясымен жарық көрген «Үлкен энциклопедиялық сөздікте» «метафора троп немесе оның мәні кейбір заттар топтарын, құбылыстарды білдіру, басқа топқа кіретін объектіні, не қандай да бір қатынаста осыған ұқсас объектілердің басқа саладағы атауын сипаттау немесе атау үшін қолданылатын сөйлеу механизмі болып табылады» (Большой энциклопедический словарь. Языкознание, 1998: 296), – деген пайымдама жасалынған. «Лингвистикалық түсіндірме сөздікте» бұл ұғым: «Метафора – троп немесе сөйлеу механизмі. Метафора – сөздің басқа мағынада қолданылуы. Риторика мен лексикологияда метафора номинациялық құрал ретінде қарастырылады» (Салқынбай, Абақан, 1998: 124), – деп тұжырымдалған.

Бүгінгі таңда метафора табиғаты мен оның көркемдік және бейнелілік болмысына бойлап, ерекшелігін зерттеу көптеген ғылым саласының ізденістерінің нысаны болуда. Мәселен, тілдік деректерге сүйенсек, метафора тілде түрлі образ жасауға қызмет етеді деп қарастырылып, поэтика, стилистика және риторика білімдері аясында зерттелінуде. Демек, тіл ғылымы саласында сөз метафорамен түрленіп ажарланады, бейнелі құралға айналады. Осылайша, тілдік құрал ретінде метафора филологияға, тіл біліміне және әдебиеттануға, ал ойлау құралы ретінде – психология мен танымдық тіл біліміне тән болып келеді.

Метафорада адам тілінің ғана емес, ойлаудың да ерекшелігі жинақталған. «Метафора – адам ойлауының терең ерекшеліктері негізінде пайда болады», – деп жазады В.Н. Телия (Телия, 1988: 11).

Сонымен қатар, метафора – мәдениет феномені ретінде негізгі бейнелер мен ақыл-ойдың өзіндік құралдарының бірі ретінде объектілердің атауы, көркем образдар жасау және жаңа мағыналарды қалыптастыру қызметінде жүзеге асырады.

Метафораны тілдің бейнелі құралы ретінде емес, оны ойлау және мәдениет феномені ретінде зерттеумен когнитивизм айналысады (Скребцова, 2018: 43). Бұл тәсілге сүйену жағдайында концептуалды метафора зерттеу объектісіне айналады.

Концептуалды метафора теориясы Дж. Лакофф және М. Джонсон есімдерімен тығыз байланысты болып келеді. «Метафора біздің күнделікті өмірімізге, тек тілге ғана емес, ойлау мен іс-әрекетке де енеді» деген ойды баса айта отырып, авторлар метафораның мәні «бір түрдің мәнін басқа түрдің мәні тұрғысынан сезіну және түсіну» деп тұжырымдайды (Lakoff, 1980:3, 5). Бұл аталған зерттеушілер метафораның келесі түрлерін анықтады: 1) құрылымдық метафоралар: «басқа ұғымды құрылымдау үшін нақты анықталған және жоғары құрылымдалған ұғымды қолдануға мүмкіндік береді», мысалы, «Уақыт – ақша», «Дау – бұл соғыс». (Lakoff, 1980:7)

Тілдегі метафоралық өрнек ұғымның метафоралық табиғатына қалай әсер ететіні «Уақыт – ақша» деген метафора арқылы талданады:

Уақытымды алма! Бұл гаджет уақытыңды үнемдейді; Саған уақытым жоқ; Уақытыңды қалай өткіздің/жұмсадың? Бұл менің бір сағат уақытымды алды; Оған көп уақыт жұмсадым; Уақытың бітіп қалды; Уақытыңды есептеуің керек; Біраз уақыт бөлші; Соған уақыт кетіруге тұра ма? Көп уақытың бар ма/қалды ма? Уақытыңды пайдалы іске жұмса; Сырқатанып, көп уақытымды жоғалттым...

Уақыт құнды нәрсе, ресурсы шектеулі, оны бос немесе пайдалы етіп өткіземіз, сақтап немесе жұмсаймыз.

2) бағдарлы метафоралар: кеңістіктегі «жоғарғы-төменгі», «ішкі-сыртқы», «орталық-шеткі» және т.б. қарама-қарсы бағдармен байланысты, мысалы, «Бақыт – жоғары», «Қайғы – төменгі» сияқты оппозициялар (Lakoff, 1980:14)

Кеңістіктегі бағыт-бағдарға орай (жоғары-төмен, іші-сырты, алды-арты, беті-асты, терең-саяз, биік-аласа) бағдарлық метафоралық концептілер де қалыптасқан. Мысалы: бақыт, жақсы көңіл күй жоғарымен (төбем көкке жетті), көңілсіздік, бақытсыздық, қайғы (көңілім түсті) төменмен, болашақ – алдыда, өткен шақ артта, сана – жоғарымен (ұйқыдан тұрды), санасыздық – төменмен (ұйқыға батты), саулық, өмір – жоғарымен, сырқат, өлім төменмен, билік, күш – жоғарымен (мәртебесі биік), бақылау мен күшке бағыну төменмен (әлеуметтік жағдайы төмен),

көп – жоғарымен (жарияланым саны өсуде), аз – төмен (табысы төмендеуде), жақсылық – жоғары, алдыда (тасы өрге домалады), жамандық – төменмен, арт жақпен (ісі кері кетті), жақсы қасиеттер – жоғары, биікпен (өресі биік), жаман қасиеттер – төменмен (азғындады, күнәға белшесінен батты) мәндес болып беріледі.

Бұдан шығатын қорытынды метафоралар қалай болса солай, еркін құрыла салмайды, оның физикалық, әлеуметтік, мәдени, эмперикалық (байқап, бақылауға, тәжірибеге сүйену) негізі болады.

3) онтологиялық метафоралар: абстракттілі ұғымдарды нақты субъектілердің терминдері арқылы түсіну, мысалы, «Психика – бұл нәзік түсінік», «Психика – бұл машина» т.б. (Lakoff, 1980:25). Метафораны мұндай бағытта қарастыру метафораны тілдік құбылыс ретінде қарастырумен қатар, оны тіл, ойлау және мәдениет ұғымдарының байланысындағы түсінік ретінде ұғынуға жол ашты

Сондықтан метафора ұғымына бір ғана ғылым шеңберінде түсініктеме беру, оның бар мүмкіндіктеріне жан-жақты талдау жүргізу емес. Осыған орай ғылымда бір жағынан, оның алуан салалары сараланып, дифференциация процесі жүріп жатса, екінші жағынан, екі немесе бірнеше ғылымдардың бәріне бірдей ортақ, қатысты мәселелерді бірлесе зерттейтін дербес ғылыми салалар жасалып, интеграция процесі жүріп жатыр. Сондықтан бүгінгі таңда ғалымдар сөз өнері (поэтика, риторика), эстетика, логика, философия, тіл (стилистика, лексикология, психоллингвистика) ғылымдары саласында метафораның болмысы мен мән-маңызына жан-жақты зерттеу жүргізуде.

Көптеген адамдар үшін метафора – бұл күнделікті күнделікті қарым-қатынас саласына емес, ерекше тілге жататын поэтикалық және риторикалық экспрессивті құрал болып табылады. Осы орайда тіл – адамдардың өзара түсінісіп, қарым-қатынас жасау құралы ғана емес, табиғаты мен мағынасы күрделі құбылыс. Тілдесу кезінде сөз метафорамен түрленіп ажарланады, бейнелі құралға айналады. Адам қоғаммен, өзге адамдармен қарым-қатынас кезінде әлемді танып, сөзге жаңа мағына, мәтінге соны мазмұн беруге қызмет етеді. Яғни, құбылыстар мен заттардың ұқсастық белгілері негізінде қолданылатын метафоралар – әлем бейнесінің тілдегі үлгісі.

Метафоралардың түрлерін анықтау өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Қазіргі тіл білімінде әр түрлі метафоралардың түрлі нұсқаларын айқындауға арналған көптеген

ғылыми зерттеулер бар. Бұл ретте Е.И. Диброва мынадай жіктеуді ұсынады:

1. Номинативті метафора – бейнелеуді жоғалтқан және тікелей атау ретінде қызмет ететін метафора: орындықтың аяғы, көздің ақуызы, құдық тырнасы.

2. Танымдық метафора – бұл нақты немесе жалпы қасиеттерге қатысты психикалық көрініс: бір уыс – 1) алақан мен бүгілген саусақтар; 2) адамдар туралы: шамалы, аз сан.

3. Бейнелі метафора адамның сезімінің (есту, көру) нақты әлем объектілерімен (тістері інжумаржан, жанның жылауы) байланысы ретінде пайда болады. Бұл жіктеудің авторы эмоционалды метафораны бейнелі ерекше жағдай деп атайды. Оның пайда болуы үшін құбылыстардың субъективті-эмоционалды ұқсастығы жеткілікті үзік-үзік дыбыстар шығару, түсініксіз сөйлеу (Диброва, 2001:311).

Г.Н.Скляревскаяның тұжырымдамасы бойынша метафоризацияланатын барлық объекті алты семантикалық салаға бөлінеді: 1) заттық; 2) жануар; 3) адам; 4) физикалық әлем; 5) психикалық әлем; 6) абстракция (Скляревская, 1993:67).

Танымдық метафораны зерттеушілердің бірі А.П. Чудинов метафораларды жіктеудің өзіндік нұсқасын ұсынды. Лингвист метафораларды антропоморфты, табиғиоморфты, социоморфты және артефакт түрлерге жіктеп көрсетті.

1) Антропоморфты метафора:

Бұл түрдегі метафоралар әдістемелік процесті модельдеу нәтижесінде пайда болады. Бұған «анатомия», «физиология», «ауру», «отбасы» ұғымдық салаларына қатысты концептер жатады.

2) Табиғиоморфты метафора:

Адам «оқу процесі», «педагогика», «оқыту», «білім беру процесінің қатысушылары» саласының түсінігін тірі және өлі табиғатпен салыстыру арқылы талдайды. Аталған метафоралық модельдер деректер көздеріне «жануарлар әлемі», «өсімдіктер әлемі», «өлі табиғат әлемі» жатады. Осылайша, әдістемелік құбылыстар қоршаған ортаның концептер арқылы ұсынылған.

3) Социоморфты метафора:

Адамдар әлемін әлеуметтік рөлдер басқарады. Тұрғындардың әлеуметтік қабаты бір-бірімен үнемі өзара әрекеттеседі. Осылайша, социоморфты метафора арқылы әдістемелік дискурс пен педагогика әлемін түсіну адамдардың әлеуметтік іс-әрекетінің басқа салаларынан үлгі алу нәтижесінде жүзеге асады. Социоморфты метафораның көздеріне «қылмыс», «соғыс»,

«театр», «экономика», «спорт», «ойын» т.б. түсініктер жатады.

4) Артефактты метафора:

Бұл түрге оқу процесін, адам жасаған заттар нәтижесінде білім беру процесіне қатысушыларды салыстыру арқылы пайда болған метафоралар жатады (Чудинов, 2003:77).

Отандық филолог ғалым «Б.Х. Хасанов қазақ метафораларын екіге бөледі: «біріншісі – белгілі бір шешеннің сөз саптауынан пайда болған индивидуалдық метафора, екіншісі – халықтық сипат алған дәстүрлі метафоралар. Бірақ екеуінің ашық ара-жігі жоқ, өйткені, жеке авторлар жасаған метафоралар көбіне халықтың дәстүрлі метафоралардың ізімен жасалады және олардың көпшілікке кең таралуы мүмкін».

Адам баласы өзіне қажетті материалдық игіліктерді уақыт озған сайын небір жаңа түрлерін, жаңа үлгілерін өндіріп, жетілдіріп, дамытып отырады. Сонда неғұрлым жетілген зат пен бастапқы қарапайым заттың арасында қызмет бірлігі, белгілі бір жұмысты атқаруы жағынан ортақтық болуы мүмкін. Мұндай жағдайда бұл екеуінің бір атаумен атала беруі заңды нәрсе. Олай болса, тіліміздегі жаңа сөздерді, бар сөздердің мағыналарын кеңею, қолдану әсерінің әртараптануын жаңа құбылыстардың жетістіктерінің қажеттіліктерінен туған өзгерістер деп санаймыз.

Дәстүрлі метафоралар жақсы таныс нәрселер мен құбылыстарды салыстыру арқылы пайда болады. Сондықтан да олар халыққа түсінікті, белгілі болады. Мысалы:

Ошақ бұтын күзетіп отырған қарт анасынан басқа қол ұшын берер ешкімі жоқ;

Қыздар – қыран-топан;

Уәдесінде тұрмай, аяқ астынан айнығаны;

Кіріп ауыздағы кіп-кішкентай кабинетте күж қара кісі отыр;

Әйтеуір торай көздің арашығына қуақы күлкі ұшқындады;

Олардың күнделікті қолданылуына байланысты қасиеті солғындап, тұрақты сөз айшығы ретінде жұмсала береді. Дәстүрлі метафоралар сол тілде сөйлейтін халықтың тіршілігі мен тұрмыс күйіне, өмір сүрген ортасына, дүниетанымына тікелей байланысты болады.

Б. Хасанов дәстүрлі метафоралардың фразеологизмдерге, мақал-мәтелдерге, қанатты сөздерге желі болатындығын атап көрсетеді.

«Дәстүрлі метафоралар – меншіктік авторы жоқ халықтық қазына, оны кез келген қаламгер сөзінен табуға болады, олар бірте-бірте бейнелілік қасиеті солғындап, омонимге айна-

луы мүмкін, тіпті тұрақты сөйлеу штамптына айналуы мүмкін», – дейді ғалым Б. Хасанов.

Ал индивидуалдық метафора – өмірдің кейбір жағдайларынан берілген субъективті баға, өзіндік тұжырым, бұл метафоралардың авторы болады.

Индивидуалдық метафоралар өзінің айырмашылықтарымен қатар дәстүрлі метафоралардың ерекшеліктерін түгел қамтиды. Бұл оның салыстыру объектілерін жалпақ қамтитын, диапазонының кеңдігін көрсетеді. Автор дәстүрлі метафоралармен қатар өзіндік жеке қолданыстағы бейнелеуіш метафораларды пайдаланған.

Мысалы: Бар білген-соңына соңына мына сілбу іздің қимылынан сөлекет бірдеңе сезе ме, қалай?;

Мына іш пыстыратын сылбарлық реніш шақырғандай әлденеге ұқсай ма?;

Мамандығына сәйкес бір жұмысқа табан іліктіргесін той жабдығына әзірлене бермек; Қарауытып бүйе аяқтанып алған қалың қас үрпітүрші;

Ішінен тынып, өз қасіретіне өзі уланып жүр» (10).

«Ежелгі заманнан бері метафора риторикалық тәсіл аясындағы троптардың бірі ретінде ғалымдардың назарын аударды. Ол бастапқыда стилистикалық безендіру, сөйлеу фигуралары сипатында қарастырылды, алайда, ХХ ғасырда ізденушілер метафораны жаңа көзқараспен зерттей бастады. Дж. Лаккофф және М. Джонсон метафоралық ауысуды қолда бар жаңа ақпараттық құрылымдарды қалыптастырудың негізгі ақыл-ой процесі деп түсіндіруді ұсынды. Бұл жаңалық адамды, оның ойлауын және шындықты қабылдауды зерттеу басты орынға қойылған антропоэзектік тәсілге көшу нәтижесінде пайда болды» (11).

Ғылыми көзқарастардың өзгеруі нәтижесінде, яғни табиғаттағы заттар мен құбылыстарды санаға ие адамзат қауымымен ұқсастыру негізінде бірте-бірте метафоралар ойлау және ассоциация құралы ретінде қарастырыла бастады. Қазіргі уақытта метафоризация айналадағы шындықты білуге, түсінуге мүмкіндік береді. Бұл жайт адам, оның дүниетанымы іс-әрекеттерімен тығыз байланысты болып келеді. Осы орайда метафораның келесі түрі – антропоморфтық метафораның негізін антропометрикалық принцип құрайды.

Ғылыми зерттеудің антропоэзектік парадигмасының негізін салған В. фон Гумбольдт, ол тілді «құбылыстар әлемі мен адамның

ішкі әлемі арасында жатқан әлем» деп түсіндірді. Антропоморфты метафора – бұл объективті шындықтың объектілері мен құбылыстары адам формалары мен қасиеттерімен ассоциативті байланыста болатын метафораның бір түрі (Юсупова, 2019: 470). Антропоморфтық метафора адамның барлық биологиялық және психо-интеллектуалдық сипаттамалары және метафоралық термин қалыптасуындағы қайнар көзі болып табылатын оның қызметінің әртүрлі көріністері бар адамды білдіреді. Бұл жағдайда келесі тасымалдау модельдері жүзеге асырылады: «адам денесі» бейнесі: core (ядро) – компьютердің жедел жадысы; «ауру» бейнесі: core cancer – ресурстардың баяу ағып кету процесі; «әрекет» бейнесі: grovel – баяу жұмыс; «адамның сипаттамасы» бейнесі: winner – сәтті бағдарлама, thin client – «жұқа» клиент» (13). Осылайша, антропоморфты метафора сана құбылысы ретінде адамның тіл құралы болуымен қатар, ойлау жүйесі мен әрекетінде де белсенді қолданылады. Өз кезегінде антропоморфты метафора адамды негізгі фактор деген қағидаға сүйене отырып, ол әлемді тану мен сипаттауында маңызды рөл атқаратын құрал болып табылады. Антропоморфты метафора қоғамның сан алуан салаларындағы (әлеуметтік, мәдени, экономикалық, саяси және т.б.) түрлі өзгерістерді танып білудегі адамның мүмкіндіктерін, білімі мен тәжірибесін айқындап, көрсетеді.

Қазіргі кезде тұлғатану мәселесі, оны сан алуан ғылыми ізденістер аясында зерттеу – антропоэзектік парадигмадағы өзекті мәселелердің бірі. Мәселен, «тілдік тұлға» категориясын лингвамәдениеттану бағытымен сабақтастықта зерттеу оны антропоэзектік (адамтанымдық) саласының іргелі ұғымдарының біріне айналдырды. Осылайша, шығармашылық әрекеттің зерттеу нысаны, яғни тілде көрініс беретін адам тұлғасы маңызға ие болды. Жалпы тіл ғылымы саласында «тілдік тұлға» ұғымының лингвистикалық категория ретінде қалыптасуына антропологиялық тіл білімінің дамуына зор үлес қосқан Ю. Карауловтың теориялық тұжырымдары мен концептуалдық пайымдауларының орны айрықша. Зерттеушінің: «Тілдің шекарасынан аспай, ауқымынан алыстамай тұрып, тілді жасаушы мен тұтынушыға, яғни нақты тілдік тұлға – адамға назар аудармай тұрып, тіл құдіретін түсіну мүмкін емес... адамның әуелі тілін түсініп алмай немесе адамды тілінен танымай тұрып, өзін жетектени алмайсын» деген ой-тұжырымы тілдік тұлға теориясының ғылыми-танымдық негізін

айқындаудың, «тіл тұтынушысының» тұлғалық болмысын танудың бағдары болғаны анық» (Караулов, 2004:42).

Демек, қазіргі лингвистика ғылымындағы антропоэзектік бағыттағы зерттеулердің қарқынды сипатта дамуы тілдік тұлға теориясының қалыптасуына, «тіл тұтынушысының» айрықша болмысын тереңірек тануға, сөз қолданысындағы тілдік бірліктердің лингвокогнитивтік, лингвомәдени, прагматикалық деңгейлерде сипатталуына, яғни жеке тұлғаның өзіндік тілдік әлемін анықтауға зор ықпал етері сөзсіз.

Алайда антропоморфты метафора жайлы егжей-тегжейлі зерттелген жұмыстар өте аз. Өз кезегінде антропоморфты метафораға арналған саяси дискурстағы (Д.С. Малюкова, 2009, Ю.А. Максимова, 2013), геологиялық дискурстағы (В.В. Овсянникова, 2010), инженерлік дискурстағы (У.А. Ульянова, 2013), көркем дискурстағы (Е.А. Бурмакова, 2015) арнайы зерттеулер бар.

Антропоморфты метафора адам тұлғасының сипаттамаларын білдіретін а) моральдық-адамгершілік; ә) зияткерлік; б) эмоционалды-психологиялық; в) физикалық; г) биологиялық; д) саяси және т.б. метафораларға бөлінеді.

Антропоморфты метафораның биологиялық түрі адамның жас ерекшелігіне қарай даму кезеңдері (нәрестелік шақ, ерте сәбилік шақ, мектепке дейінгі балалық шақ, балалық шақ, жеткіншек шақ, жасөспірімдік кезең, жастық шақ және т.б.) циклы секілді фреймдері қамтиды. Өз кезегінде белгілі бір шақтық кезеңге тән анатомиялық-физиологиялық және психологиялық ерекшеліктерді әдетте жас ерекшеліктері деп атайды.

Мысалы: соматикалық (дене мүшелері, органдары)

Жас: көздің жасы.

Көздің жасы қайғы-мұңды жуады,

Көздің жасы іштің дертін қуады.

Көздің жасы жанарыңнан мөлтілдеп,

Қамыққанда, зарыққанда шығады (15).

Көз: бұлақтың көзі. Бұлақ көрсең, көзін аш, су – тіршілік көзі [мақал].

– Жас, өте жас адам: уыздай жас, шикі өкпе, тісі шықпаған, сары ауыз балапан. «Қалалық тіршілікке әлі үйрене қоймаған, ауылдың әдебиеттерінен арылмаған, біз жарқын сары ауыз балалардың ортасындағы ең тәжірибесі, білікті адам өкілдерін әскери жүргізу Әділ мен Сатыштың бойға сіңірген әдебиеті (16).

Жалпы, күнделікті өмірде адамның қимыл-әрекеті, ісіне қатысты метафораларды қолдану

біздің тілдік қорымызды байытары анық. Көп жағдайда адамдар бір-бірімен тілдесу кезінде сөздердің мағынасына тіпті еш мән берместен қолданатын кездері де болады. Мысалы, адамдардың түрлі әрекеттерін бейнелеп көрсетуде оларды кейбір жануарлардың қасиеттеріне теңеп айту үшін метафоралық атауларды қолдану тән болып келеді.

Біз адамды «арыстаным» деп айтқан кезде, біз оның батылдығына сүйенеміз.

Ал «аюды» еске түсірсек, онда, ең алдымен, өлшемдер туралы ойды ескереміз.

Ал, тұлға тарапына «есек», «қошқар» және тіпті «тауық» ұғымдарын қолдану ақымақтық қылықты айқын сипаттайды.

Ал дене мүшелері атауларын метафорациялау кезінде антропоморфтық метафораның соматикалық белгісі өзекті болып табылады. Көбінесе дене мүшелері (арқа, жота, бел, бас, аяқ) мен ішкі ағзалар (жүрек, ішек, омыртқа) метафоралануға ұшырайды. Мысалы: a lagoon in an island's heart reached through a rock tunnel (BNC) деген сөйлемде аралдың жүрегі – лагунаға жартаст туннель арқылы жеттуге болатыны айтылып тұр.

This was the backbone of the island, the slightly higher land that lay beneath the mountain (Golding, 2002:161) Мұнда: Арал омыртқасы (жотасы) деген метафора берілген: Бұл (жота) – аралдың тірегі, таудың етегіндегі жатқан сәл биік жер.

Адамның физикалық қасиеттерімен байланысты антропоморфтық метафоралық белгілер қозғалыс немесе сөйлеу қабілетін қамтиды. Мысалы, the island arose out of the seas (Stevenson, 1963. p. 94) – арал теңіздерден пайда болды/ арал теңізден көтерілді. The astral body of an island risen to greet me from afar (Conrad, 2018:7) – аралдың астральды денесі менімен амандасу үшін көтерілді. In your heart you will hear the island call you (BNC) – Аралдың сені шақырғанын жүрегіңмен сезесің.

Метафораланатын адамның психикалық қасиеттерінің ішінен оның психоэмоциялық жағдайын атап көрсетуге болады. Мысалы: So it wasn't a very happy island right enough (BNC) – Иә, бұл арал өте бақытты арал емес еді.

Метафоралану барысында «адам» сферасынан «зат/жансыз табиғат» сферасына тасымалданатын әдіс антропоморфизм деп аталады. Міне, осылайша метафоризация процестері тұрақты және үздіксіз жүзеге асып отыратын процесс. Адам, қоғам, табиғат және заттар қоғамдағы метафоралық танымның қайнар көзі. Осы орайда антропоморфты метафора – бұл адам

болмысымен ассоциативті байланыста қоршаған шындықты білдіретін әрі тілде өте жиі кездесетін метафораның маңызды түрі. Дамудың бастапқы кезеңінде «Адам → Әлем» моделінің аясында адам қоршаған ортаға байланысты әртүрлі сезімдерді, қасиеттер мен әрекеттерді түсінуге тырысты. Сондықтан бұл модель архаикалық модельдердің бірі ретінде метафоралар тілдік емес материалды түсіну үшін таусылмайтын ресурс болып табылады.

Қорытынды

Қазіргі өмірді метафоралық бейнелер мен салыстыруларсыз елестету қиын. Метафора ұғымының алғашқы анықтамасы мен атқаратын қызметін шамамен 2,5 мың жыл бұрын ұлы ойшыл Аристотель анықтап берген болатын. *Метафора* ғылым тілінде «*ғылыми танымның формасы, ойлаудың негізгі қажетті қайнар көзі*» деген мағынаны білдіреді. Олар әрбір халықтың

дүниетанымында, рухани өмірі мен тарихында ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып келе жатқан қымбат мұрасы. Өз кезегінде метафоралар ел тұрғындарының наным-сенімінің, тұрмыс-салты мен әдет-ғұрпының көрінісі ретінде сақталып келе жатқан сөз мәнін өңдеп, мазмұнын тереңдетіп, әсерін күшейту үшін қолданылатын сөз өрнектері. Сонымен қатар, метафоралар қандай да бір еңбекте берілген мәтінді көркем суреттеу үшін ғана емес, сондай-ақ, автордың тұжырымдарын бейнелеп түсіндіру тәсілі де болып табылады. Осылайша, бүгінгі таңда метафоралар сөз өнері, эстетика, логика, философия, тіл, әдебиет ғылымдары салаларымен қатар, қоғамдық өмірдің әр салаларында (кино, жарнама) белсенді түрде қолданылады. Өйткені дүниені көркем тану метафораның мәнін түсінуге жол ашады. Демек, метафоралар тек көркемдік құрал ғана емес, адамның ақыл-ой деңгейі мен әрекеттерінің қоршаған ортамен үйлесімділікте қалыптасуына мүмкіндік те береді.

Әдебиеттер

- Тіл білімі сөздігі. Ред. Э.Д. Сүлейменова. – Алматы: Ғылым, 1988. – 544 б.
- Большой энциклопедический словарь. Языкознание / гл. ред. В.Н. Ярцева. – Изд-е 2-е. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с.
- Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – Алматы: Sözdik-Slovar', 1998. – 320 б.
- Телия В.Н. Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988. – 176 с.
- Скрещцова Т. Г. Когнитивная лингвистика: классические теории, новые подходы. – М.: Издательский Дом ЯСК, 2018. – 391 с.
- Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон; перевод с англ. / под ред. А.Н. Баранова. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
- Диброва Е.И., Касаткин Л.Л., Николина Н.А. и др. Современный русский язык: Теория. Анализ языковых единиц: Фонетика и орфоэпия. Графика и орфография. Лексикология. Фразеология. Лексикография. Морфемика. Словообразование – М.: Академия, 2001 – 544 с.
- Скляревская Г.Н. Метафора в системе языка. – СПб.: Наука, 1993. – 152 с.
- Чудинов А.П. Метафорическая мозаика в современной политической коммуникации: Монография // Урал. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург, 2003. – 248 с.
- Сансызбай Ө. «Метафора деген не?» URL: https://massaget.kz/okushyilarga/uy_tapsyirmasyi/21936/ (жүгінген мерзімі 20.07.2022)
- Адамовская Т.А. Эволюция научных взглядов на метафору в XX веке. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-nauchnyh-vzglyadov-na-metaforu-v-xx-veke> (жүгінген мерзімі: 18.08.2022)
- Юсупова Л.Г. Метафора с точки зрения антропоморфной семантики // Вестник Башкирского университета. – 2019. – Т. 24. №2.
- Антропоморфная метафора в английском компьютерном сленге // <https://infourok.ru/antropomorfnaaya-metafora-v-angliyskom-kompyuternom-slenge-3604034.html> (жүгінген мерзімі Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 264 с.)
- Ақылбек Ш. «Көздің жасы» URL: <https://bilim-all.kz/olen/17382-Kozdin-zhasy> (жүгінген мерзімі 10.08.2022)
- Нұржекеев Б. Жолтөбелес: [әңгіме] // Қазақ әдебиеті. – 1983. – 21 январь.
- British National Corpus. <https://www.english-corpora.org/bnc/> (accessed 21.08.2022)
- Golding, W. Lord of the Flies. London: Faber and Faber Limited. 2002. – 225 p.
- Stevenson R. L. Treasure Island / R. L. Stevenson. – Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1963. – 279 p.
- Conrad, J. A Smile of Fortune. – М.: Т8РУГРАМ, 2018. – 100 p.

References

- Adamovskaja T.A. Jevoljucija nauchnyh vzglyadov na metaforu v XX veke. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-nauchnyh-vzglyadov-na-metaforu-v-xx-veke> (zhýgingen merzimi: 18.08.2022). [The evolution of scientific views on metaphor in the 20th century (accessed: 18.08.2022) (in Russian)]
- Antropomorfnaia metafora v anglijskom komp'yuternom slenge // <https://infourok.ru/antropomorfnaia-metafora-v-anglijskom-kompyuternom-sleng-3604034.html> (zhýgingen merzimi: 08.08.2022) [Anthropomorphic metaphor in English computer slang] (accessed: 08.08.2022) (in Russian)
- Aqylbek Sh. «Kozdin zhasy» URL: <https://bilim-all.kz/olen/17382-Kozdin-zhasy> (zhýgingen merzimi 10.08.2022) [Tears of the eyes] (accessed: 10.08.2022) (in Kazakh)
- Bol'shoj jenciklopedicheskiy slovar'. Jazykoznanie (1998) [Big encyclopedic dictionary. Linguistics]/gl. red. V. N. Jarceva. Izd-e 2-e. – M.: Bol'shaja Rossijskaja jenciklopedija, p. 685 (in Russian)
- British National Corpus. <https://www.english-corpora.org/bnc/> (accessed 21.08.2022)
- Chudinov A.P. (2003) Metaforicheskaja mozaika v sovremennoj politicheskoy kommunikacii: Monografija [Metaphorical Mosaic in Modern Political Communication: Monograph] // Ural.gos. ped. un-t. – Ekaterinburg, p.248 (in Russian)
- Conrad, J. (2018) A Smile of Fortune. – Moscow: T8RUGRAM, p. 100 (in English)
- Dibrova E.I., Kasatkin L.L., Nikolina N.A. i dr (2001) Sovremennyy russkiy jazyk: Teoriya. Analiz jazykovyh edinic: Fonetika i orfojepiya. Grafika i orfografija. Leksikologija. Frazeologija. Leksikografija. Morfemika. Slovoobrazovanie [Modern Russian language: Theory. Analysis of language units: Phonetics and orthoepy. Graphics and spelling. Lexicology. Phraseology. Lexicography. Morphemics. Word formation] – M.: Akademija, p. 544 (in Russian)
- Golding, W. (2002) Lord of the Flies. London: Faber and Faber Limited. 225 p. (in English)
- Jusupova L.G. (2019) Metafora s točki zrenija antropomorfnoj semantiki [Metaphor from the point of view of anthropomorphic semantics] // Vestnik Bashkirskogo universiteta. Vol. 24. No. 2 (in Russian)
- Karaulov Ju.N. (2004) Russkiy jazyk i jazykovaja lichnost'. [Russian language and language personality] – M.: Editorial URSS, 264 p. (in Russian)
- Lakoff G.6 Johnson Metaphors we live by (1980) Chicago and London: The University of Chicago Press, 243 p. (in English)
- Nurzhekeev B. (1983) Zholtobeles [angime] [Zoltobeles] story // Qazaq әdebieti. 21 janvar'. (in Kazakh)
- Salqynbai A., Abaqan E. (1998) Lingvistikalıq tusindirme sozdik. [Linguistic explanatory dictionary] – Almaty: Sözdik-Slovar', – 320 p. (in Kazakh)
- Sansyzbai O. «Metafora degen ne?» [What is a metaphor?] URL: https://massaget.kz/okushyilarga/uy_tapsyirmasyi/21936/ (zhýgingen merzimi 20.07.2022) (accessed: 20.07.2022) (in Kazakh)
- Skljarevskaja G. N. (1993) Metafora v sisteme jazyka [Metaphor in the language system]. – SanktPeterburg: Nauka, 152 p. (in Russian)
- Skrebцова T. G. (2018) Kognitivnaja lingvistika: klassicheskie teorii, novye podhody [Cognitive linguistics: classical theories, new approaches] – M.: Izdatel'skiy Dom JaSK, 391 p. (in Russian)
- Stevenson R. L. (1963) Treasure Island. Moscow: Foreign Languages Publishing House, 279 p. (in English)
- Telija V.N. (1988) Metafora v jazyke i tekste. [Metaphor in language and text]– M.: Nauka, 176 p. (in Russian)
- Til bilimi sozdigi. [Dictionary of Linguistics] (1988) /Red. Je.D. Sulejmenova. Almaty: Gylym, 544 p. (in Kazakh)